

De zelfvoorziening in ruimtelijk perspectief

Een cultuurhistorische vergelijking van regionale indelingen van Nederland

Jozen Jobse-van Putten

Onlangs pleitte Dekker in dit tijdschrift voor een gedeeltelijke heroriëntatie van het regionale volkskundige onderzoek. Volgens hem zou er een meer compleet en samenhangend beeld van de cultuur ontstaan als er naast het bestuderen van afzonderlijke cultuurverschijnselen meer onderzoek gedaan werd naar de werking en betekenis van diverse achterliggende factoren zowel in de tijd als in de ruimte¹. Dit artikel kan als een voorbeeld van het beoogde type onderzoek beschouwd worden, althans wat betreft het eerste deel ervan. Het artikel bestaat namelijk uit twee gedeelten die op het eerste gezicht enigszins op zichzelf lijken te staan, maar naar het einde toe steeds meer in elkaar geschoven worden.

Tijdens de bestudering van de huishoudelijke conservering in Nederland aan het begin van deze eeuw kwam de per regio verschillende stand van de zelfvoorziening naar voren als een mogelijk belangrijke achtergrond van sommige streekgebonden voedingsgewoonten². Zo werden er in gebieden waar het merendeel van de bevolking zijn eigen voedsel produceerde aanzienlijke hoeveelheden voedsel op huishoudelijk niveau geconserveerd. Het eten van vers vlees en verse groenten kwam daar vrijwel alleen in de slacht- en de oogstperiode voor. Aangezien het apart eten van gezouten vlees en van de meeste ingezouten groenten over het algemeen niet erg smakelijk werd gevonden, is er reden om bijvoorbeeld het veelvuldig eten van stamppotten in deze regio's te relateren aan de aanzienlijke omvang van de voedselconservering en de zelfvoorziening in deze gebieden. Een onderzoek naar de invloed van de regionale verschillen in de zelfverzorging op de voeding lag voor de hand.

Het onderzoek, dat gebaseerd is op circa 600 vragenlijsten afkomstig uit het hele land³, resulteerde in een ruimtelijke indeling van Nederland in vier regio's die in het eerste kwart van deze eeuw een verschillende graad van zelfvoorziening hadden. In het eerste deel van dit artikel worden deze gebieden besproken. Van elke regio worden de achtergronden geschetst die de omvang van de daar toen geldende zelfvoorziening helpen verklaren. In de tweede helft van het artikel wordt deze op basis van de zelfvoorziening gecreëerde indeling getoetst aan andere regionaliseringingen uit dezelfde periode. Omdat deze indelingen op andere uitgangspunten berusten, konden aan de overeenkomsten extra argumenten ontleend worden die de cultuurwetenschappelijke relevantie van de hier gepresenteerde indeling verder hebben onderbouwd.

Met behulp van bovengenoemde vragenlijsten over de zelfvoorziening werd voor het eerste kwart van deze eeuw de volgende regionale indeling van Nederland gemaakt: (1) het oosten en zuiden van het land; (2) Groningen en Zuidwest-Nederland; (3) het westen van het land, en (4) Friesland (zie kaart 1). De hoogste graad van zelfvoorziening kwam in het eerste gebied voor, de laagste in de laatstgenoemde. In de nu volgende bespreking⁴ zal duidelijk worden dat de regio's niet met provincies of provinciegrenzen samenvallen, al wekken sommige benamingen die indruk. We hebben te maken met gebieden die niet door scherpe grenzen af te bakenen zijn: de kern van elke regio vertoonde bij de zelfvoorziening in grote lijnen een overeenkomstig gedrag; de randen moeten gezien worden als brede overgangszones, die geleidelijk aan meer kenmerken vertoonden van de zelfvoorziening uit de aangrenzende streken. Opgemerkt zij nog dat bij een thema als de zelfvoorziening het platteland centraal staat; de steden met hun daarvan afwijkend voorzieningspatroon komen slechts af en toe ter sprake.

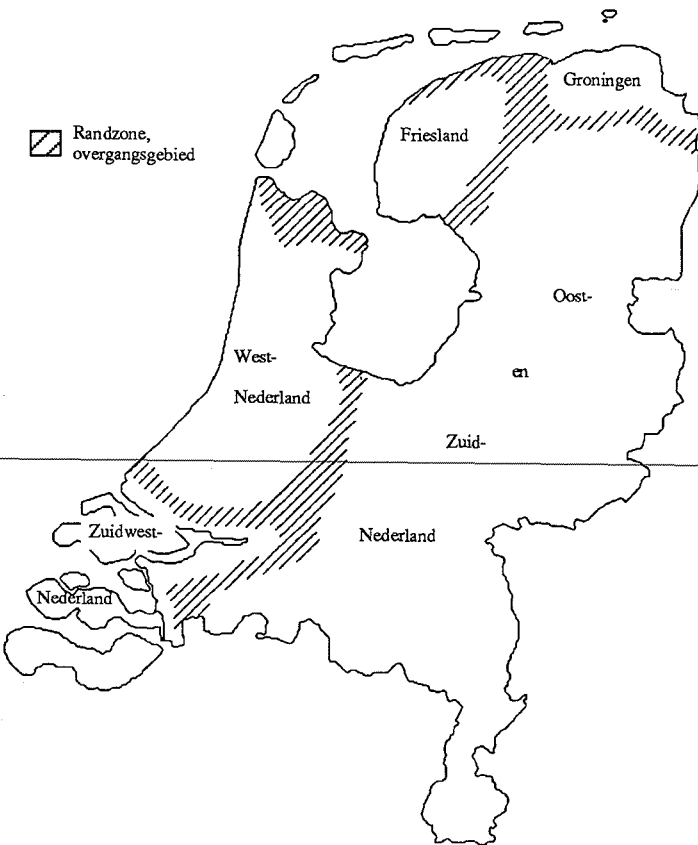
1. Het oosten en zuiden van het land

Onder 'het oosten en het zuiden' wordt in dit artikel een gebied verstaan dat meer dan de helft van het Nederlandse platteland besloeg en ruwweg de volgende gewesten omvatte: het zuiden van Groningen, een klein oostelijk deel van Friesland, de provincies Drente, Overijssel, Gelderland, het oosten van Utrecht, het midden en oostelijke deel van Noord-Brabant en Limburg.

Een belangrijke verklaringsfactor voor de omvangrijke zelfvoorziening in dit gebied vormde de landbouwstructuur. In dit weinig welvarende, overwegend uit zand- en veengronden, deels ook uit rivierklei bestaande gebied werd de landbouw omstreeks 1900 gedomineerd door kleine en zeer kleine bedrijven. Bedrijfjes van twee, drie of vier hectare kwamen er niet alleen veelvuldig voor, maar namen in die tijd zelfs sterk in aantal toe. Op deze bedrijfjes had de landbouw een gemengd karakter. Vooral de ongunstige natuurlijke bodemgesteldheid had dit bedrijfstype, dat gericht is op spreiding van risico's, hier in het verleden doen ontstaan. Men verkleinde er het effect mee van problemen als ziekte onder het vee, prijschommelingen of misoogsten die op deze gronden veelvuldig voorkwamen. Volgens Bieleman, die het in dit verband vooral over de Drentse zandgronden heeft, was men hier in voorgaande eeuwen niet op het behalen van een zo hoog mogelijke winst ingesteld, maar vooral op bestaanszekerheid. Het gemengde bedrijf bood daartoe de meeste mogelijkheden. Voorop stond de zorg voor de eigen levensbehoeften en de instandhouding van het bedrijf. Het produceren voor de markt was daaraan ondergeschikt⁵. Ook al werden de accenten in de bedrijfsvoering in de loop der tijd wel eens verlegd, de grondgedachte om zoveel mogelijk in het eigen onderhoud te voorzien hield door de eeuwen heen stand. Overigens mag uit het feit dat de landbouw hier lange tijd traditionele kenmerken vertoonde, niet afgeleid worden dat de maatschappij er statisch was. Veranderingen hadden in de loop van de tijd wel degelijk plaats, maar waren minder ingrijpend dan elders. Er was sprake van een relatieve stabiliteit⁶.

De omvangrijke zelfvoorziening werd niet alleen veroorzaakt door de structuur van de landbouw en de bodemgesteldheid. Ook andere factoren waren in het spel, te weten de geringe mobiliteit, gekoppeld aan een relatief grote afstand tussen het platteland van Oost- en Zuid-Nederland en de belangrijkste handelscentra die zich in het westen van het land bevonden. Deze beide factoren hadden hoge transportkosten op de geproduceerde goederen tot gevolg, waardoor de mogelijkheden om ze met winst te verhandelen ingeperkt werden. Het belang van deze factoren was in het verleden zo groot dat ze het gemengde karakter van het landbouwbedrijf in de landprovincies mede hebben bepaald⁷.

Verder beschikten lang niet alle dorpen hier aan het begin van de eeuw over een groenteboer of slager; vaak was er alleen een kruidenier aanwezig⁸. Aan de ene kant was de bevolking van Oost- en Zuid-Nederland dus door het ontbreken van voldoende distributiekanaalen genoodzaakt om de zelfverzorging langer dan elders in stand te houden, aan de andere kant heeft de hoge mate van zelfvoorziening op haar beurt ook een snelle ontwikkeling van een veelzijdig winkelapparaat in de weg gestaan.

Kaart 1: Regio's met een verschillende graad van zelfvoorziening

Belangrijk voor de zelfvoorziening was verder de mate waarin de verschillende sociale bevolkingsgroepen over grond konden beschikken. In het oosten en het zuiden hadden niet alleen de boeren maar ook vrijwel alle landarbeiders een stuk land dat ze privé bewerkten⁹. Gemiddeld genomen beschikten de arbeiders hier over meer grond dan elders in het land¹⁰. Hierdoor, maar ook omdat er weinig grote landbouwbedrijven voorkwamen, was de overgang tussen boer en arbeider vloeiend. Men kon boer zijn, arbeider, maar ook iets ertussenin. Boeren uit dit gebied verrichtten regelmatig loonarbeid, terwijl aan de andere kant arbeiders soms op bescheiden schaal wat agrarische producten ruilden of voor baar geld verhandelden.

Niet alleen was het moeilijk om een grens tussen arbeiders en kleine boeren te trekken. Ook tussen de agrarische en niet-agrarische beroepen bestond in dit gebied veelal geen scherpe scheiding. De plaatselijke bakker, klompenmaker of kleermaker oefende aan het begin van de eeuw nog vaak het nevenberoep van boer uit. Zelfs degenen die niet in de landbouw werkzaam waren, streefden meestal naar een zekere mate van zelfvoorziening. Zo besteedden ambtenaren, middenstanders, fabrieksarbeiders en andere groeperingen vaak veel tijd aan het onderhoud van een eigen moestuin. Indien mogelijk kochten ook zij in het voorjaar één of meer varkens die vervolgens voor het eigen gezin vetgemest werden. Ook hielden ze vaak kippen of konijnen, en in een aantal streken zelfs wel een koe of geit voor de eigen melkvoorziening. Duidelijk zal geworden zijn dat de sociale differentiatie op het overwegend agrarisch georiënteerde platteland van het oosten en zuiden aan het begin van de eeuw niet groot was. Wanneer we afzien van enkele welgestelde grootgrondbezitters kunnen we stellen dat er slechts geringe verschillen tussen arm en rijk bestonden. Vrijwel iedereen moest hard werken voor een desondanks vrij karig bestaan.

In de loop van de eeuw is de betekenis van de zelfvoorziening op het hele Nederlandse platteland afgenomen. In het oosten en zuiden had er niet alleen een intensivering van de landbouw plaats, ook deed de invloed van de industrialisatie, die in sommige delen van deze regio op het westen van het land na, het grootst was¹¹, zich steeds sterker gelden. Maar ook al ging de regio als geheel een steeds grotere bijdrage aan de nationale economie leveren, uit het gebruikte onderzoeksmateriaal is niet gebleken dat de leefwijze van de meerderheid der bevolking vóór het midden van deze eeuw erg veranderde. Pas na de tweede wereldoorlog vond er een definitieve breuk met het verleden plaats. Resten van het vroegere systeem van zelfvoorziening kan men er bijvoorbeeld nu nog aantreffen. De geweldige omvang van en vooral het langdurig vasthouden aan de eigen voedselproductie in een tijd waarin dat steeds minder nodig werd, valt niet alleen uit rationele motieven te verklaren. Er zijn tal van tekenen die erop wijzen dat we hier te maken hebben met een bepaalde houding tegenover de zelfvoorziening.

Doordat het produceren van het eigen voedsel hier in het verleden absoluut noodzakelijk was geweest, was de zelfvoorziening een essentieel onderdeel geworden van de hele leefwijze van de plattelandsbevolking. Men was er een eer in gaan stellen om in eigen behoeften te voorzien. Het had bij de bevolking in de

loop der eeuwen en waarde gekregen die uitsteeg boven de zuiver functionele betekenis. Men was zo gehecht geraakt aan het aanleggen van voedselvoorraden, dat men er nog aan vasthield toen het verschijnsel zichzelf al min of meer overleefd had. Pas recent is hier drastisch verandering in gekomen. Zelfs aan het begin van de jaren vijftig was de zelfvoorziening in dit gebied nog groot; zo varieerde de huisslacht toen in een aantal voor deze regio min of meer representatieve gemeenten van ca. 40% tot meer dan 75%, tegen bijvoorbeeld maar 2% in een gemeente die als typerend voor Noord-Holland gold¹².

2. Groningen en Zuidwest-Nederland

Op het eerste gezicht lijkt de zelfvoorziening van omstreeks 1900 in Groningen en in het zuidwesten van het land op die van Oost- en Zuid-Nederland. Bij nadere beschouwing blijken er qua agrarische en sociale structuur echter grote verschillen tussen te hebben bestaan, reden waarom ze apart behandeld worden. Hoewel Groningen en Zuidwest-Nederland niet aan elkaar grenzen, hadden ze wat de zelfvoorziening betreft zoveel gemeen dat ze samen besproken zullen worden. Met 'Groningen' wordt niet de hele provincie Groningen aangeduid, maar een gebied dat het noorden en midden van de provincie omvatte; meer naar het zuiden toe ging de zelfvoorziening steeds sterker lijken op die van Oost-Nederland. Ook met 'Zuidwest-Nederland' wordt geen scherp afgebakende regio bedoeld, maar een gebied dat de provincie Zeeland, een zuidelijk deel van Zuid-Holland en het noordwesten van Noord-Brabant besloeg.

Evenals in het oosten en zuiden werd de mate van de zelfvoorziening in Groningen en Zuidwest-Nederland sterk door de landbouwstructuur bepaald. Op de kleigronden werd de landbouw gedomineerd door de akkerbouw. De veehouderij was van beperkte betekenis. Ze diende voornamelijk voor het wegwerken van afvalproducten uit het bedrijf en de voorziening in eigen behoeften. Over het algemeen waren vrij grote tot grote bedrijven hier regel, waardoor er voor de markt geproduceerd kon worden. In tegenstelling tot het oosten en zuiden was de landbouw in deze gebieden dan ook al vroeg in de geldeconomie opgenomen en stond de zelfvoorziening veel minder sterk op de voorgrond. Wel voorzagen de boeren hier aan het begin van deze eeuw over het algemeen zelf in hun levensbehoefte, maar de eigen voedselproductie werd niet zoals in het oosten en het zuiden als hoofddoel, maar meer als een bijkomend voordeel van de bedrijfsuitoefening gezien. Het belang van een grote oogst die met ruime winst verhandeld werd, steeg daar ver boven uit.

Deze landbouwsituatie had belangrijke sociale en economische consequenties voor de plattelandsbevolking van Groningen en Zuidwest-Nederland. Aangezien de kleigronden hoge opbrengsten gaven en de bedrijven over het algemeen groot waren, was de grond er duur en waren de boeren er over het algemeen vrij welgesteld. Doordat de akkerbouw aan het begin van de eeuw nog arbeidsintensief was, bestond de agrarische bevolking er behalve uit een kleine groep boeren, vooral uit een grote groep landarbeiders die in de eerste plaats van looninkomsten afhankelijk was. Wel bebouwden de meeste arbeiders wat grond en mestten ze

een varken voor het eigen gezin, maar de oppervlakte land die ze tot hun beschikking hadden, was veel beperkter dan in het oosten en zuiden¹³. De kleine burgerij vormde hier in het eerste kwart van de eeuw een in belang toenemende groep. Ze was minder sterk op de landbouw betrokken dan in het oosten en zuiden. Beroepscombinaties als boer–bakker, boer–wagenmaker e.d. waren hier minder gangbaar. Maar ook bij deze groep was het gebruikelijk om wat grond voor eigen gebruik te bewerken en indien mogelijk een varken te mesten. Net als bij de arbeiders lukte dit echter niet altijd. Geconstateerd kan worden dat de sociale verschillen die in deze gebieden bestonden, zich in de omvang van de zelfvoorziening weerspiegelden.

Duidelijk zal zijn dat de beroepsstructuur op het platteland van het zuidwesten en Groningen gedifferentieerder was dan in het oosten en zuiden. Ook weken de sociale verhoudingen binnen de gemeenschap aanzienlijk af van die in Oost- en Zuid-Nederland. Doordat een groot deel van de bevolking in haar inkomen afhankelijk was van de boeren en de laatsten meestal niet oververmogen waren, ontbrak het vooral de grotere boeren niet aan macht. Zo bestonden de plaatselijke besturen voornamelijk uit boeren. De afstand tussen de kleine groep veelal welgestelde boeren en de arme ‘rest’ van de bevolking was groot. In sommige streken van Groningen en in vrijwel de hele regio Zuidwest-Nederland waren de verhoudingen tussen boer en arbeider ronduit slecht te noemen, wat onder meer door de volgende citaten geïllustreerd wordt: “Drie boeren, drie beesten. ’t Waren geen mensen”¹⁴, en: “De boer gevoelde zich boer bij de gratie Gods. En de arbeider was arbeider, omdat [...] rangen en standen door God zijn geschapen”¹⁵. Veel arbeiders konden zich onder deze omstandigheden dan ook maar “met de grootste moeite” en “met veel ontbering” staande houden¹⁶.

Toch waren hierin ook verschillen tussen Groningen en Zuidwest-Nederland. De Groningse arbeiders waren minder afhankelijk van de boeren dan hun lotgenoten in het zuidwesten van het land, omdat er in Groningen in het drukke seizoen schaarste aan arbeiders bestond¹⁷. De lonen lagen er in vergelijking met de rest van het Nederlandse platteland over het algemeen op een redelijk peil¹⁸. Ook was het aantal arbeiders dat de beschikking had over grond voor privé-gebruik in Groningen naar verhouding groter dan in Zuidwest-Nederland. Slechts iets meer dan 20% van de gehuwde landarbeiders had er in 1910 minder dan 500m² grond, waaruit af te leiden is dat de overgrote meerderheid van de arbeiders tot een redelijke mate van zelfvoorziening in staat geweest moet zijn. In Zeeland daarentegen beschikte slechts 52% van de gehuwde landarbeiders over 500m² grond of meer¹⁹, met andere woorden: ongeveer de helft van de arbeidersgezinnen had daar minder (of geen) grond. Het ideaal van een volledige vorm van zelfvoorziening werd bij de laatste groep dan ook lang niet altijd bereikt. In feite waren het in Groningen en Zuidwest-Nederland vrijwel alleen de boeren die dit konden verwezenlijken.

Uit het onderzoeksmateriaal blijkt dat de zelfvoorziening zich op het platteland van Groningen en Zuidwest-Nederland bij sommige bevolkingsgroepen in de loop van deze eeuw heeft uitgebreid. Ze was er door velen altijd beschouwd als

een middel om het hoofd boven water te houden. Wanneer men wat geld opzij kon leggen voor de pacht of huur van een stukje grond en één keer per jaar in staat was een jong varken te kopen, kon daarna geld uitgespaard worden. Wie daar op een bepaald ogenblik nog niet aan toe was, zag verlangend uit naar het moment waarop dit wel mogelijk was. De groei van de welvaart in deze eeuw stelde grotere groepen van de bevolking in staat hun wensen op dit punt te realiseren. Bij sommigen gebeurde dit echter pas toen de noodzaak ertoe langzaam maar zeker tot het verleden was gaan behoren.

De algemene neiging tot zelfvoorziening is voor een deel te verklaren uit het isolement waarin grote delen van het platteland altijd verkeerd hadden. Hoewel de overwegend van loondienst afhankelijke bevolking hier meer op koop van voedsel aangewezen was dan in het oosten en zuiden, was de detailhandel er nog maar weinig ontwikkeld. Verder speelden mentale redenen een rol. Zo was de zelfverzorging voor sommigen een middel om minder afhankelijk van de boeren te zijn. Het belangrijkste lijkt echter, dat men met het voorzien in eigen behoeften een leefwijze realiseerde die in brede kring geambieerd werd. De zelfvoorziening was, zoals een Groningse informant het uitdrukte, “niet alleen een kwestie van zuinigheid, maar eigenlijk een levenswijze waar je trots op was”. Dit blijkt eveneens uit de gewoonte van Groningse arbeidsters om tijdens visites hun weckvoorraad te tonen²⁰. Net als in Oost- en Zuid-Nederland kan dan ook in de positieve instelling tegenover de zelfvoorziening een belangrijke verklaringsfactor gevonden worden voor het langdurig voortbestaan ervan in onze eeuw.

3. Het westen van het land

Onder het ‘westen’ wordt een aaneengesloten gebied verstaan, dat vrijwel de gehele provincies Noord- en Zuid-Holland omvatte en het westelijk deel van Utrecht. In tegenstelling tot de twee eerder behandelde regio’s was de zelfverzorging in dit gebied omstreeks de eeuwwisseling een aflopende zaak, voor velen zelfs een al lang gepasseerd station. Deze beperkte betekenis van de zelfvoorziening hing samen met een reeks factoren. In de eerst plaats werd het gebied gekenmerkt door een hoge mate van verstedelijking. Het sinds het einde van de vorige eeuw op gang gekomen industrialisatieproces, de als gevolg daarvan sterk toenemende verstedelijking, de groei van het winkelapparaat, het toenemen van de niet-agrarische beroepen en de vaak buitensporig lange arbeidstijden waren verschijnselen die het einde van de zelfvoorziening in dit gebied eveneens bespoedigden. In het algemeen geldt dat de stedelingen uit West-Nederland opgenomen waren in de geldeconomie. Voor de eigen voedselproductie hadden zij over het algemeen noch de tijd, noch de middelen.

Op het platteland lag de situatie wat minder eenvoudig. De samenleving was er minder op zelfvoorziening gericht dan in de beide voorgaande regio’s. Al sinds het einde van de zestiende eeuw was de landbouw in de zeeprovincies zich geleidelijk gaan specialiseren, hetzij in akkerbouw-, veeteelt-, hetzij in tuinbouwbedrijven. Onder invloed van een reeks omstandigheden die hier niet uitgewerkt zullen worden, waren commercieel ingestelde boeren er sterk marktgericht gaan

produceren²¹. Karakteristiek voor de landbouw van het westen was verder een algemene gerichtheid bij de boeren op een moderne bedrijfsvoering²². Daarbij overheerste niet zoals in de hiervoor genoemde regio's de akkerbouw of het gemengde landbouwbedrijf, maar de veeteelt; in sommige streken nam ook de tuinbouw een zeer belangrijke plaats in. Op beide bedrijfstypen lieten de boeren zich in sterke mate door de vraag uit de steden leiden. Wel werden er door de boeren omstreeks de eeuwwisseling aardappelen en groente voor eigen gebruik verbouwd, zelfs wel onder de veehouders, maar het onderzoeksmateriaal wijst uit dat de landbouw als geheel niet of nauwelijks op zelfvoorziening gericht was. De noodzaak ertoe was ook niet groot. Aangezien het platteland hier redelijk ontsloten was en de boeren gewoon waren hun produkten te verhandelen, beschikten ze over het algemeen over voldoende mogelijkheden en baar geld om voedsel bij te kopen.

In Groningen en Zuidwest-Nederland vertoonde de zelfverzorging de neiging af te nemen naarmate de afstand (in figuurlijke zin) tot het boerenbedrijf groter werd. De landarbeiders waren er tot een beperktere vorm van zelfvoorziening in staat dan de boeren. Op hun beurt produceerden de landarbeiders vaak weer meer voedsel voor zichzelf dan de overige sociale groepen. In het moderner ingestelde westen hing de omvang van de zelfvoorziening in nog sterkere mate samen met deze per groep verschillende 'afstand' tot het agrarische bedrijf.

De belangrijkste voorwaarde voor zelfvoorziening is de beschikking over grond. Doordat grond hier kostbaar was, beschikten 'niet-boeren' er in veel mindere mate over dan elders in het land. Vooral in het kerngebied van het westen²³ was de toegang tot de grond voor deze groep beperkt. In de provincies Noord- en Zuid-Holland lagen de percentages van het grondgebruik door gehuwde landarbeiders in 1910 het laagst van heel Nederland. Zagen we dat deze groep arbeiders in het oosten en zuiden vrijwel zonder uitzondering over 500 of meer m² grond voor privé-gebruik beschikte – een oppervlakte die een omvangrijke vorm van zelfvoorziening mogelijk maakte –, in Noord-Holland lag dit percentage toen slechts op 31%, in Zuid-Holland was het niet hoger dan 33%²⁴. Deze cijfers onderstrepen dat de plattelandsbevolking van West-Nederland veel minder agrarisch was dan in de voorgaande regio's.

De invloed van de steden met voorzieningen van allerlei aard liet zich in de hele samenleving van het westen voelen. Doordat aan het begin van de eeuw zelfs de kleinere plaatsen in het westen al voor het verkeer ontsloten waren en over het algemeen over enige winkels beschikten, was de noodzaak om in eigen behoeften te voorzien er minder dwingend dan elders. Vooral bij de burgers was de neiging tot zelfvoorziening over het algemeen niet groot. Voor zover ze over grond beschikten, bleken ze meestal slechts een beperkt deel van het jaar met de eigen produkten toe te kunnen komen, terwijl het mesten van een varken voor eigen gebruik bij niet-boeren weinig frequent voorkwam. In West-Nederland hebben we te maken met een platteland dat al veel kenmerken van de moderne samenleving vertoonde. Dit gold vooral voor grote delen van Noord-Holland. West-Friesland, in de kop van de provincie, vertoonde al weer een grotere neiging tot

zelfverzorging, terwijl de betekenis van de zelfvoorziening in Zuid-Holland van het noorden naar het zuiden toe en in Utrecht van west naar oost snel groter werd. Zo kwam de huisslacht aan het begin van de eeuw in het overgrote deel van Noord-Holland, het noorden van Zuid-Holland en een westelijk gebied van Utrecht vrijwel niet meer voor; alleen een enkele boer deed het nog. Hoe verder naar het zuiden en oosten toe, hoe meer er weer voor eigen gebruik geslacht werd. Dit gebeurde het eerst bij de boeren, op wat grotere afstand in de ruimte volgden ook de andere sociale groeperingen.

Evenals in de eerder besproken regio's kende de mate van zelfverzorging hier dus graduele verschillen tussen de streken. Verder vormden de 'afstand' tot het agrarische bedrijf, de afstand tot de stad en het voorzieningenniveau van de eigen woonplaats belangrijke verklaringsfactoren voor de verschillende mate van zelfvoorziening bij de verschillende sociale groepen.

4. Friesland

Met de naam 'Friesland' wordt een gebied aangeduid waarvan de kern in het westen, midden en zuiden van de provincie ligt. In het noorden leek de zelfvoorziening ten dele op die van Groningen, in het oosten op die van Oost-Nederland.

De mate waarin men in Friesland op zelfvoorziening was ingesteld, vertoonde sterke gelijkenis met West-Nederland. Deze overeenkomst kan voor een belangrijk deel herleid worden tot de dominerende positie die de veeteelt in beide gebieden sinds de zeventiende eeuw had. Doordat er niet altijd gewassen op een veeteeltbedrijf verbouwd werden, waren er soms ook geen aardappelen en groenten op de bedrijven beschikbaar voor privégebruik. Wel voorzagen de veeboeren uit het kerngebied zichzelf veelal van het nodige vlees en van melk.

Evenals in de twee voorgaande gebieden hingen de mogelijkheden tot zelfvoorziening in Friesland samen met de 'afstand' van elke sociale groep tot het agrarische bedrijf. Onder de burgers was de eigen voedselproductie rond 1900 van weinig betekenis. Zelden werd er door hen een varken of koe voor het eigen gezin gemest, en wanneer men een voorraad groente aan wilde leggen voor de winter, was men vaak op koop ervan in het hoogseizoen aangewezen. De landarbeiders gebruikten de hun ter beschikking staande grond overwegend om er schapen of koeien op te weiden²⁵, enerzijds omdat de bodemgesteldheid zich hier minder leende voor akker- en tuinbouw, anderzijds ook omdat de arbeiders zich vaak richtten naar de gangbare praktijk van grondgebruik. De dieren werden echter meestal niet voor de eigen vleesvoorziening gehouden, maar voor de verkoop. Dit verschijnsel illustreert hoe zeer de bevolking hier met het geldverkeer vertrouwd was, al mag daar zeker niet de conclusie uit getrokken worden dat men in dit gebied welvarend was. In brede lagen van de bevolking was de armoede groot²⁶. Wel mag vastgesteld worden dat het zelf produceren van zowel plantaardige als dierlijke voedingsmiddelen bij geen van de bevolkingsgroepen uit het kerngebied erg gangbaar was. Kopen van voedsel was normaal. Over het algemeen was de zelfvoorziening in Friesland nog beperkter van omvang dan in het westen van het land.

Behalve overeenkomsten waren er in Friesland ook van het westen afwijkende ontwikkelingen. Een punt van verschil vormde bijvoorbeeld het industrialisatie- en verstedelijkingsproces dat zich in West-Nederland sinds het einde van de vorige eeuw in sterk verhoogd tempo voltrok en dat daar ook de achteruitgang van de zelfvoorziening versnelde. Nu had Friesland in het verleden ook een stedelijke ontwikkeling gekend, maar in de laatste eeuw bleven zowel de industrialisatie als de verstedelijking er ver achter bij die in het westen. De economische voorsprong die Friesland eeuwenlang met het westen op andere regio's had gedeeld, ging in deze periode langzamerhand verloren²⁷. Verder was de tuinbouw in Friesland weinig ontwikkeld. Terwijl Noord- en Zuid-Holland de belangrijkste tuinbouwproducenten van Nederland waren, was de groente- en fruitteelt in Friesland nauwelijks van betekenis²⁸. In 1910 waren er in het zuidwesten van de provincie zelfs dorpen waar geen tuingrond werd aangetroffen²⁹, omdat de bodem er minder geschikt voor was. De groenten werden hier dan ook niet zoals elders van het platteland naar de stad, maar van de stad naar de dorpen gezonden³⁰. De beperkte omvang van de zelfvoorziening in Friesland kan dan ook ten dele met de structuur van de tuinbouw verklaard worden.

Enkele betekenisaspecten van de indeling van de zelfvoorziening

Uit bovenstaande bespreking is gebleken dat de zelfvoorziening geen op zichzelf staand fenomeen was. Ze was deels direct, deels indirect met een reeks andere verschijnselen verbonden. We komen hierop nog terug. In deze paragraaf zal alleen ingegaan worden op de betekenis van de indeling voor het voedingsonderzoek en op de betekenis ervan in ruimtelijke zin.

Voor het volkskundig georiënteerde voedingsonderzoek is de indeling van de zelfvoorziening van groot belang. De mate waarin men in een gebied zijn eigen voedsel produceerde, was in het verleden vaak het fundament van de op het platteland heersende voedingsgewoonten. Het hoeft dan ook nauwelijks te verbazen dat de onderscheiden regio's globaal terug te vinden zijn op het merendeel van de tot nu toe getekende kaarten van voedingsverschijnselen³¹, bijvoorbeeld op de kaarten van de verschillende broodsoorten die in het eerste kwart van de eeuw gegeten werden, van het koffie- en theegebruik bij het ontbijt, van de bij de slacht toegepaste conserveringsmethoden en van de frequentie van de stampotten³². Op deze kaarten vertoont Friesland vaak gelijkenis met het westen. Groningen en/of Zuidwest-Nederland gaan nu eens met het oosten en zuiden, dan weer met het westen mee. Het rivierengebied, dat volgens de onderzoeksgegevens van de zelfvoorziening één gebied met het oosten en zuiden vormde, onderscheidt zich daar ook wel eens van. Verder doen zich vanzelfsprekend op deze kaarten ook afwijkingen van het hier geschetste regionale patroon voor. Dit is het gevolg van de complexe aard van de voeding, die er ook de reden van is dat nooit met één enkele verklaringfactor volstaan kan worden. Een sprekend voorbeeld hiervan is de eerder genoemde kaart van het per regio verschillende gebruik van de importproducten koffie en thee bij het ontbijt. Voskuil³³ heeft het daarop voorkomende

regionale patroon uiteindelijk herleid tot een ingewikkeld innovatie- en verspreidingsproces, waarbij met name de verburgerlijking een rol heeft gespeeld.

Behalve betekenis voor het voedingsonderzoek heeft de hier gepresenteerde regionale onderverdeling van Nederland ook een ruimtelijke betekenis. Deze regionale component van de indeling staat in het vervolg van dit artikel ter discussie. Welke relevantie hebben de onderscheiden regio's? Gelden ze slechts voor de zelfvoorziening of hebben ze ook betekenis voor andere verschijnselen? Is deze regionale indeling nieuw of werd ze al eerder op andere gronden gemaakt? Zo ja, op welke? Hebben de regio's ook betekenis als culturele eenheden?

Om antwoord op dit soort vragen te kunnen geven werd de indeling naast andere regionalisering van Nederland gelegd. Doel hiervan was niet om tot één algemeen geldende onderverdeling van Nederland te komen. Omdat verschijnselen de invloed van velerlei factoren op verschillende wijze ondergaan, heeft elk verschijnsel een eigen verspreidingsgebied en eigen begrenzingen. In de geografische literatuur wordt dan ook terecht gesteld: "Nederland kan op vele manieren in regionale gebiedseenheden worden onderverdeeld"³⁴, en: "Het aantal uitgangspunten en criteria voor een regionale onderverdeling is groot. De regionale onderverdeling bestaat niet"³⁵. Daarom is elke indeling gebaseerd op één fenomeen tegelijk uniek en relatief, en kan een vergelijking tussen verschillende regionalisering het best op basis van de gehanteerde uitgangspunten plaatsvinden. Alleen dan is het mogelijk te bepalen, of de gebieden van de zelfvoorziening ongeveer dezelfde zijn als de regio's die op grond van bijvoorbeeld bepaalde landbouw- of bevolkingskenmerken zijn onderscheiden. Het doel van deze vergelijking is na te gaan, of de indeling van de zelfvoorziening nog met andere criteria aan te vullen is, waardoor deze in cultuurwetenschappelijke zin meer waarde krijgt. De betekenis ervan voor de voeding werd reeds aangegeven. Interessant zou zijn wanneer bleek dat bepaalde regio's – althans globaal genomen – bij nog meer maatschappelijke verschijnselen terugkeren. Wanneer dat het geval is, komt het begrip cultuurgebied binnen het gezichtsveld³⁶.

Analyse van de uitgangspunten van andere ruimtelijke indelingen

In deze paragraaf wordt een aantal ruimtelijke indelingen van Nederland besproken. Dit gebeurt aan de hand van hun uitgangspunten. Pas in de volgende paragraaf zal geëvalueerd worden in hoeverre sommige van deze criteria ook relevantie voor de indeling van de zelfvoorziening hebben. In de beschouwing worden alleen regionalisering betrokken die ongeveer voor dezelfde periode gelden als de indeling van de zelfvoorziening.

Het aantal twintigste-eeuwse regionale indelingen van Nederland is niet groot. De meeste zijn niet op één maatschappelijk verschijnsel gebaseerd maar op een reeks criteria. Deze regionalisering wekken vaak de indruk op vrij intuïtieve wijze tot stand te zijn gekomen. In de meeste gevallen is deze indruk echter niet gegrond. Ze berusten juist op een zeer omvangrijke kennis van velerlei aard die geïntegreerd wordt aangeboden. Niet alleen krijgen regionale verschillen in bodemgesteldheid, in beroepsstructuur, factoren van demografische, historische,

sociaal-economische, politieke en culturele aard aandacht, maar ook verschillen in godsdienst, mentaliteit etc. Omdat de meeste van deze regionalisering en uit de geografie afkomstig zijn, zullen deze eerst worden behandeld. Vaak krijgt de indeling zelf daarin niet het hoofddoel; veelal vormt ze slechts het kader waarbinnen alle streken beschreven worden. Voor een goed begrip is het nuttig enige kennis te hebben van de richting waaruit de indelingen zijn voortgekomen.

Het aanbieden van een overvloed aan veelsoortige informatie over een regio is terug te voeren tot een aan de Fransen ontleende vorm van geografiebeoefening die aan het einde van de vorige eeuw gestalte kreeg en waarin aan het begrip 'genre de vie' een sleutelrol werd toegekend. Met 'genre de vie' wordt de wijze bedoeld waarop de mens zijn bestaan door de tijd heen vorm heeft gegeven in relatie tot zijn woongebied. De mens werd daarbij niet, zoals in het negentiende-eeuwse fysisch determinisme gangbaar was, als volledig afhankelijk van zijn directe omgeving gezien. Natuurlijke landschappen hoefden niet automatisch tot bepaalde vormen van beschaving te leiden. Omgekeerd deden de menselijke activiteiten hun invloed ook op het uiterlijk van het landschap gelden; ze vormden het natuurlandschap om tot een cultuurlandschap. Er was een "van plaats tot plaats verschillende dialoog tussen mens en natuur"³⁷, waarbij de verhouding van de mens tot zijn woongebied als actief werd gezien. Tegenover het determinisme kwam zo het begrip 'possibilisme' te staan. Tal van in de ruimte variërende aspecten moesten zowel naar de zijde van de mens toe als naar de kant van de omgeving onderzocht worden³⁸. Het dwingend handhaven van slechts één criterium voor alle gebieden deed onvoldoende recht aan de regionale veelvormigheid³⁹. Hiermee is de diversiteit aan factoren die aan dit type regionalisering ten grondslag ligt te verklaren. Door een groot aantal van deze factoren te combineren heeft het meest recente regionaal-geografische handboek van Nederland⁴⁰ de meest gangbare regionalisering en tot vijf grondvormen terug weten te brengen⁴¹, namelijk:

1. regio's die op fysisch-geografische en/of landschappelijke verschillen zijn gebaseerd, zoals de zeekeleigebieden, het heuvellandschap;
2. historische regio's die een langdurig bestaan hebben (gehad) als mentale en culturele eenheden, waarmee de bevolking zich emotioneel verbonden wist (of weet) en waar ze ten dele ook hun identiteit aan ontleenden (ontlenen), zoals Twente, West-Friesland;
3. regio's die berusten op verschillen in bestaansbronnen of in sociaal-economische ontwikkelingen, zoals het Friese veeteeltgebied;
4. regio's die uitgaan van verstedelijking en de aan- of afwezigheid van stedelijke invloedssferen, zoals de Randstad, het perifere landelijke gebied;
5. regio's die hun bestaan aan bestuurlijke grenzen danken, zoals provincies, waterschappen.

Om redenen die hierboven zijn uiteengezet, zijn er weinig regionalisering en in deze pure vorm te vinden. Afhankelijk van wat een schrijver beoogt worden vaak verschillende uitgangspunten uit meerdere grondvormen naast elkaar gehanteerd. Dit valt vooral op in de streekbeschrijving en, die veelal het grootste deel van de

studies in beslag nemen. De hoofdcriteria van de regionalisering zelf worden vaak meer of minder expliciet in de inleiding verwoord en kunnen ook uit de groepering van de regio's worden afgeleid. In gecomprimeerde vorm volgt nu een overzicht van de gevonden criteria.

Voorop gesteld kan worden dat uit bijna alle indelingen een vrij sterke historische inslag spreekt. Verder komen regelmatig binnen eenzelfde indeling één of meer van de volgende combinaties van uitgangspunten voor: de tegenstelling hoog- tegenover laag-Nederland⁴², het criterium van provinciale grenzen⁴³, van verschillende typen natuurlandschappen of historische landschappen⁴⁴; ook worden regelmatig economische⁴⁵ of sociaal-economische⁴⁶ aspecten op de voorgrond gezet. De steden worden in de regionalisering vaak apart, soms ook geheel los van het hun omringende platteland behandeld⁴⁷. Opgemerkt dient nog te worden dat het 'genre de vie' soms ingeperkt wordt tot slechts de economische bestaansstrijd van territoriale groepen⁴⁸. De over het algemeen hoog gewaardeerde regionale analyses van Keuning zijn bijvoorbeeld sterk op (historisch-economische) factoren gebaseerd, al gaat hij niet voorbij aan criteria als natuurlandschappelijke, klimatologische of demografische uitgangspunten⁴⁹.

Het bezwaar van veel gebiedsstudies met een veelzijdige benadering is dat ze blijven steken in een meer of minder geslaagde systematische inventarisatie van een aantal los gegroepeerde thema's zoals fysisch milieu, bestaansmiddelen en bevolking; zelden wordt er een synthese van alle voor het gebied relevante verschijnselen in bereikt⁵⁰. Onder meer daardoor nam de belangstelling voor deze vorm van regionale geografie na omstreeks 1950 af, tot ze in de loop van de jaren '60 vrijwel uit het wetenschappelijk circuit verdween. De vrij feitelijke beschrijvingen van regio's als van de buitenwereld afgesloten systemen, waarbij belangrijke processen als verstedelijking en de enorme toename van de externe relaties grotendeels werden verwaarloosd, achtte men niet langer zinvol, vooral ook omdat de regionale verschillen in die tijd vrij snel leken af te nemen door een reeks van maatschappelijke ontwikkelingen zoals de toegenomen mobiliteit, welvaart, scholing, de invloed van de media en de steden, de schaalvergroting op diverse terreinen. Onder invloed van de sociologie werd er zelfs over de 'ontgeografisering' van de samenleving gesproken. Het gevolg van een en ander was, dat zich in de geografie een disciplinaire ommezwaai voltrok van een regionaal-ecologische naar een meer thematisch georiënteerde wetenschap waarin regio's (indien men er al studie van maakt) niet meer als homogene grootheden benaderd worden maar als onderdelen van een politiek-economisch wereldsysteem; met andere woorden: richtte men zich in het verleden meer op het individuele, tegenwoordig ligt het accent op het universele⁵¹.

De hernieuwde belangstelling voor de regionale geografie in de jaren '80, met een zowel inhoudelijk als theoretisch en methodisch andere benadering zal hier niet uitgewerkt worden, omdat deze buiten de onderzoeksperiode valt. Belangrijk is echter te weten dat er na een periode van circa dertig jaar binnen de sociale geografie weer een (zij het kleine) richting is die in regio's een studieobject ziet,

omdat gebleken is dat ze ook in de huidige tijd nog functioneren, zij het op andere wijze en in bredere kaders dan in het verleden⁵².

Niet alleen bij de uit de geografie afkomstige indelingen maar ook bij andere indelingen is het hanteren van diverse criteria vaak regel. Dit wordt onder meer duidelijk bij een ogenschijnlijk eenduidig onderwerp als de landbouw. Hiervan werd op grond van de situatie in 1910 een regionale indeling gemaakt⁵³. Niet de verschillen in de landbouwstructuur, maar bestuurlijke grenzen vormen er een eerste ordeningscriterium in. Bij de analyse van de landbouw was men namelijk op gemeentelijk niveau gestart. Vandaaruit had men binnen elke provincie aanpalende en naar landbouwtype overeenkomstige gemeenten tot grotere regio's samengevoegd. De provinciegrenzen werden daarbij niet overschreden, terwijl zonder meer duidelijk is dat een verschijnsel als de landbouw niet abrupt bij de provinciegrens van karakter verandert. Bij de verdere onderverdeling spelen de bodemgesteldheid, de bedrijfsvorm, de bedrijfsgrootte en het type grondbezit (pacht, eigendom) uiteraard wel een rol.

Deze indeling van de landbouw uit 1910 kenmerkt zich verder door haar fijnmazigheid; in totaal worden er binnen ons land 83 regio's in onderscheiden. De meeste landbouwindelingen zijn grover en berusten overwegend op het voorkomen van een bepaalde agrarische bedrijfsvorm in combinatie met een bepaalde grondsoort (bijv. de akkerbouwbedrijven op de zeeklei)⁵⁴, wat over het algemeen in een type indeling resulteert met een beperkt aantal regio's. Zo hanteert Saal in zijn onderzoek naar de functionele veranderingen in het Nederlandse boerengezin een indeling bestaande uit van een viertal gezinstypen, die corresponderen met vier verschillende agrarische bedrijfsvormen; de regio's zijn gebaseerd op een combinatie van landbouwtype en grondsoort. Bij hem voldoet deze regionalisering echter niet, omdat niet alle streken van het land erin terug te vinden zijn. Dit komt omdat zijn belangstelling niet regionaal, maar functioneel was gericht, namelijk op het type boerengezin⁵⁵.

Hofstee is van oordeel dat een landbouwindeling die overwegend op rationele motieven berust, de regionale verschillen in de landbouw niet afdoende verklaart. Hij meent dat ook de binnen een sociale groep bewust of onbewust levende idealen een rol kunnen hebben gespeeld bij de totstandkoming van de agrarische structuur. Als voorbeeld wijst hij op de verschillende bedrijfstypen in twee qua uiterlijke omstandigheden overeenkomstige streken in Groningen. Mentale motieven voor de heersende landbouwstructuur meent hij ook in Friesland aan te treffen, waar een algemene voorkeur bestaat voor het veeteeltbedrijf, terwijl daar in sommige streken soms weinig rationele redenen voor zijn aan te wijzen⁵⁶.

Omdat de verspreidingskaart van de historische boerderijtypen in Nederland niet voor de onderzochte periode, maar voor omstreeks 1850 geldt, wordt hier volstaan met een korte vermelding van het indelingscriterium. De achterliggende gedachte van deze indeling is dat de vijf regionaal verschillende typen boerenhuizen (met al hun varianten) elk het eindresultaat vormen van een reeks verschillende oplossingen voor de problemen die steeds opnieuw ontstaan wan-

neer er veranderingen optreden in hetzij het bedrijf, hetzij de wijze van wonen, hetzij beide⁵⁷.

Vooraf door historici wordt vaak een regionale indeling van Nederland gehanteerd waarin de land- en zeeprovincies van elkaar onderscheiden worden. Deze is gebaseerd op een verschil in economische ontwikkeling die meestal in combinatie met een mentale verandering wordt beschreven. Op de overwegend kleine gemengde bedrijfjes in de landprovincies heerste een 'peasant-economy', waar niet-commercieel ingestelde boeren, de zogenaamde 'peasants', in eerste instantie gericht waren op het voorzien in eigen behoeften. In de zeeprovincies was de landbouw zich aan het einde van de zestiende eeuw op de markt gaan oriënteren. Dit had voor de samenleving als geheel belangrijke consequenties. Zakelijk ingestelde boeren, de zogenaamde 'farmers', produceerden er zowel voor de binnen- als de buitenlandse markt⁵⁸. De economie van de steden en die van het platteland waren meer met elkaar verweven. Er was sprake van een geldeconomie, van arbeidsdeling – met als gevolg daarvan sociale differentiatie – en van toenevende verstedelijking. Toch bleef de economie er tot ver in de negentiende eeuw sterk mede-afhankelijk van de agrarische productie⁵⁹.

Resteert nog de bespreking van enkele meer cultureel gerichte indelingen van Nederland. Het belangrijkste motief achter de impressionistisch getinte, wetenschappelijk niet onderbouwde bundel *De Nederlandse volkskarakters*⁶⁰ lijkt overwegend weemoed te zijn over het verdwijnen van de vroegere plattelandssamenleving. In deze mentaliteitsbeschrijving van de Nederlandse bevolkingsgroepen, waarin elke verantwoording voor de keus van de regio's ontbreekt, wordt in hoofdzaak een provinciale onderverdeling gevolgd (de Groningers, Drenten enz.). Soms zijn deze provinciale groeperingen in kleinere groepen opgesplitst. Ook worden de bewoners van de drie grote steden en enkele beroepsgroepen afzonderlijk behandeld.

In een aantal andere studies is het criterium van het streekbewustzijn als maatstaf gebruikt. In het *Handboek pastorale sociologie* gebeurt dit op volstrekt willekeurige wijze, waarmee de studie als regionalisering geen waarde heeft. De keuze van de regio's waarvan men het kerkelijk en godsdienstig leven in samenhang met de hele maatschappelijke structuur wil beschrijven, wordt namelijk geheel bepaald door de beschikbaarheid van een streekdeskundige die de bevolking van binnenuit in al zijn verscheidenheid kent⁶¹. Dat het criterium van het streekbewustzijn ook beter en systematischer toegepast kan worden, bewijst de indelingskaart van de Nederlandse dialecten⁶². Voor het afbakenen van de verschillende dialectgebieden werd daarbij niet alleen gebruik gemaakt van een reeks onderscheidende taalkenmerken maar ook van het oordeel van de taalgebruikers zelf, een werkwijze die navolging verdient.

In zijn studie over de gemeenschappelijke geestesgesteldheid in diverse streken van het land stelt Wichers zich een cultuursociologische analyse ten doel. Hij brengt verschillende indelingen ter sprake⁶³. De belangrijkste is echter een onderverdeling van Nederland in acht beschavingsgebieden, die enerzijds gebaseerd is op streekverschillen in mentaliteit waarvoor hij met name het verschil in 'over-

herigheid' (ruwweg te omschrijven als de heersende sociaal-politieke machtsverhoudingen in een gebied) verantwoordelijk acht en die anderzijds berust op regionale variaties in een aantal steeds terugkerende kenmerken van de plattelandscultuur. Belangrijke secundaire factoren zijn de godsdienst, die de overherigheid volgens hem over het algemeen versterkt heeft, en het feit of men tot de land- dan wel de zeeprovincies behoorde⁶⁴.

Tenslotte moet nog gewezen worden op de nauwgezette inventarisatie die Voster geeft van alle gemeenten waarin toneel, concerten, tentoonstellingen en diverse onderwijsvormen voorkomen. Samen vormen deze vier elementen voor hem de (wel zeer beperkte) invulling van het begrip 'cultuur'. Zijn inventarisatie resulteert in een cultureel-geografische indeling van Nederland. Ook vergelijkt hij de cultureel verzorgende gemeenten en gebieden die hij gevonden heeft, met gemeenten en gebieden die een medische, bestuurlijke en economische verzorgingsfunctie hebben⁶⁵. De conclusie is dat noch de culturele kernen, noch de culturele gebieden samen hoeven te vallen met de gemeenten en regio's van de drie andere verzorgingstypen⁶⁶.

Verdere onderbouwing van de indeling van de zelfvoorziening

Wanneer de regio's uit de hierboven besproken regionalisering en overeenkomst vertoonden met de gebieden uit de indeling van de zelfvoorziening werd nagegaan of de erin gehanteerde criteria op enigerlei wijze met de zelfvoorziening te verbinden waren. In cultuurwetenschappelijke zin zou de indeling van de zelfvoorziening daarmee sterker komen te staan, omdat een regionale indeling grotere culturele relevantie heeft naarmate ze voor meer verschijnselen geldt.

In eerste instantie leverde de vergelijking tussen de verschillende indelingen enige problemen op vanwege een optredend schaalverschil. Aangezien zich bij de zelfvoorziening op grond van het onderzoeksmateriaal niet meer dan vier regio's op verantwoorde wijze lieten onderscheiden⁶⁷, kwam deze vrij grove indeling naast regionalisering en te staan waarin het aantal regio's soms opliep tot om en nabij de honderd. In de meeste indelingen werd echter trapsgewijs onderverdeeld, waardoor een vergelijking op het niveau van de hoofdgroepen wel mogelijk was. Fijnmazige indelingen, hoe interessant ook, moesten buiten beschouwing blijven, evenals regionalisering en waarvan de criteria nauwelijks reconstrueerbaar waren gebleken.

Omdat er een direct verband tussen de zelfvoorziening en de landbouw bestond, is het niet verwonderlijk dat de vier voor de zelfvoorziening onderscheiden regio's globaal samenvielen met de regio's waar aan het begin van de eeuw een bepaald type landbouw voorkwam. Er was overeenkomst met de grofschalige landbouwindelingen. Het gebied dat zich bij de zelfvoorziening als 'het oosten en zuiden' onderscheidde, was grotendeels gelijk aan het gebied waar het gemengde landbouwbedrijf overheerste; in de andere gebieden werd een gespecialiseerde vorm van landbouw bedreven. In Groningen en Zuidwest-Nederland was dit akkerbouw, in het westen vooral veeteelt met daarnaast een vrij omvangrijke vorm van tuinbouw, terwijl Friesland vrijwel uitsluitend veehouderij kende. Ook vielen

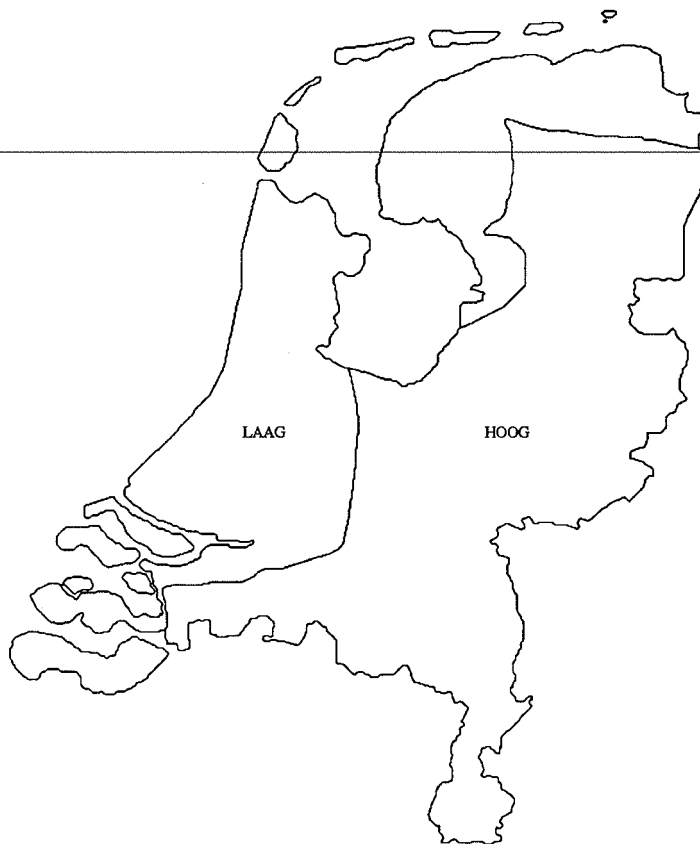
er parallelen te constateren tussen het regionale patroon op de kaart van de boerenhuizen en dat van de hier besproken zelfvoorziening. De gebieden uit indelingen die op meer algemeen-economische kenmerken gebaseerd waren, zoals die van Keuning, bleken niet met die van de zelfvoorziening te corresponderen.

In een aantal regionaliseringën kwam een tweedeling van ons land voor, met aan de ene kant het gebied dat ongeveer gelijk was aan Oost- en Zuid-Nederland uit de indeling van de zelfvoorziening en aan de andere kant de rest van Nederland. Bij historici is deze tweedeling terug te vinden in de veel gehanteerde tegenstelling land- tegenover zeeprovincies, in de geografische literatuur in die van hoog- tegenover laag-Nederland (zie voor het laatste criterium kaart 2). Met het onderscheid hoog- en laag-Nederland wordt niet alleen een verschil in hoogte aangegeven. Hoog-Nederland is geologisch gezien het oudste deel van het land; het bestaat in hoofdzaak uit zand. Laag-Nederland omvat voornamelijk de jongere, aangeslibde gronden met landschappelijk geheel andere kenmerken en mogelijkheden. Voor de volledigheid zij nog opgemerkt dat de tweedeling land- en zeeprovincies ook op de indelingskaart van Wichers te vinden is. Het door hem gehanteerde criterium van de 'overherigheid' liet zich minder goed met de zelfvoorziening te verbinden.

De relatie tussen de landprovincies, hoog-Nederland en Oost- en Zuid-Nederland uit de diverse indelingen is als volgt te schetsen. Hoog-Nederland bestaat overwegend uit zandgrond. Zandgrond stond in het verleden gelijk met arme, onvruchtbare grond en marginale bedrijfjes. De mogelijkheden om er meer te produceren dan direct nodig was, waren beperkt. Aan de economische ontwikkelingen die zich omstreeks 1600 in de zeeprovincies gingen voltrekken, had dit gebied geen deel. De bevolking was er zo aan gewend geraakt, dat ze zich alleen door hard werken van een minimaal bestaan kon verzekeren, dat arbeidzaamheid en soberheid er – zoals Wichers het enigszins idyllisch verwoordde – als grote deugden waren gaan gelden: men was zijn lot gaan liefhebben⁶⁸. Een aansporing om meer marktgericht te gaan produceren werd daarmee als het ware ook van binnenuit in de kiem gesmoord.

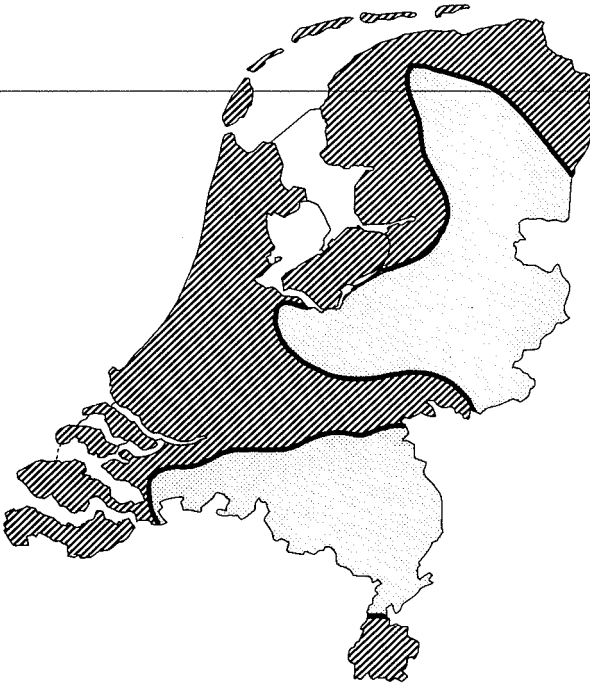
Terecht stellen Knippenberg en De Pater dan ook dat de regionale verschillen tussen hoog- en laag-Nederland niet alleen economisch maar ook cultureel van aard zijn⁶⁹. De traditionele, agrarische samenleving had er duidelijke eigen kenmerken. Daarvan zijn we in de voorgaande bespreking van dit gebied onder meer tegengekomen: een overwegend op de landbouw georiënteerde bevolking, de uitoefening van het gemengde landbouwbedrijf, een geringe sociale differentiatie, de beperkte rol van de markt en de steden, een vrij armoedige bestaanswijze waarin de zelfvoorziening domineerde, een vrij sterke verbondenheid met deze wijze van bestaan. In de literatuur worden verder als kenmerken genoemd: de kleinschaligheid van de samenleving, de beperkte geestelijke horizon van de bewoners, een sterk wantrouwen tegenover geleerdheid en de buitenwereld, een traditionele gezagsaanvaarding, vrij hechte familiebanden, een a-dynamische, conditionerende opvoeding die een zekere waarborg inhield voor de instandhouding van een traditionele levenshouding bij de jeugd⁷⁰.

Deze eigen kenmerken geven reden om de grens die de landprovincies – c.q. hoog-Nederland, alsook het oosten en zuiden uit de indeling van de zelfvoorziening – van de rest van Nederland scheidt, een cultuurgrens te noemen. Ondanks de suggestie die van kaart 2 uitgaat, mag deze cultuurgrens niet als een scherpe lijn opgevat worden. Ten eerste niet, omdat hoog- en laag-Nederland geleidelijk in elkaar overgaan; in de tweede plaats omdat het streekbewustzijn soms, zoals Hofstee aantoonde, tot beslissingen heeft geleid die een band hebben gevormd met de regio waar de bevolking zich bij wenste te rekenen, in plaats van met de regio waar men objectief gezien bij hoorde. De hier opgenomen kaarten hebben alle drie een schetsmatig karakter en dienen slechts als hulpmiddel om het besprokene te visualiseren.

Kaart 2: Hoog- en laag-Nederland

Omdat de kenmerken van de agrarische samenleving vooral voor de zandgronden gelden, heeft deze cultuurgrens een variant. Voor de kartograaf Ormeling, die op grond van een groot aantal kaarten vaststelde dat er voor Nederland een tiental snel herkenbare, steeds terugkerende kaartmodellen waren samen te stellen, vormde het onderscheid tussen hoog- en laag-Nederland een eerste model. Nauw hieraan verwant was volgens hem het zandgrondmodel, dat een tegenstelling te zien geeft tussen de zandgronden in het oosten en zuiden, en de veen-, klei- en lössgebieden in overig Nederland (zie kaart 3). Hij stelt dat dit tweede model behalve de zandgronden, bijvoorbeeld ook de streken aanwijst die gekenmerkt worden door een hoge waardering voor het eigen woongebied⁷¹, een gegeven dat we bij Wichers tegenkwamen als: liefde voor de bodem en haar voortbrengselen, in combinatie met arbeidzaamheid en soberheid⁷²; bij de zelfvoorziening uitte het zich in een positieve houding tegenover alles wat men zelf voortbracht.

Kaart 3: Het zandgrondmodel. (Bron: Ormeling 1986)

Wanneer we uitgaan van een tweedeling van Nederland in het oosten en zuiden tegenover de rest van het land (zijnde de zeeprovincies, c.q. laag-Nederland) komt de bijzondere positie die Groningen en Zuidwest-Nederland bij de zelfvoorziening innamen, onvoldoende tot zijn recht. De hoge mate van zelfvoorziening in de laatstgenoemde gebieden vertoonde immers een grotere overeenkomst met Oost- en Zuid-Nederland dan met het westen en Friesland. De zelfvoorziening lijkt eerder op een tweedeling van Nederland te wijzen in enerzijds het oosten en zuiden met inbegrip van Groningen en Zuidwest-Nederland, tegenover anderzijds West-Nederland en Friesland.

De geringe omvang van de zelfvoorziening in het westen en Friesland aan het begin van deze eeuw tegenover de hoge mate ervan in Groningen en het zuidwesten staat een ongedifferentieerd gebruik van de term 'zeeprovincies' in de weg. Deze verschillen doen veronderstellen dat zich ruimtelijk gezien niet onbelangrijke gradaties hebben voorgedaan in het economische moderniseringsproces dat zich sinds omstreeks 1600 in de zeeprovincies heeft voltrokken. In de historische literatuur worden dergelijke regionale verschillen weinig uitgewerkt. Wanneer het over de zeeprovincies gaat, krijgt men vaak de indruk dat er slechts over het westen, of over 'Holland' gesproken wordt, soms met inbegrip van Friesland. Hoe de ontwikkelingen in Groningen en Zeeland verlopen zijn, is er vaak moeilijk uit te reconstrueren, terwijl deze gewesten wel tot de zeeprovincies behoren. Of de regionale verschillen in de zelfvoorziening binnen de zeeprovincies met cultuurgrenzen verband houden, is daardoor moeilijker vast te stellen.

In Groningen en Zuidwest-Nederland waren de ontwikkelingen die de markt-economie hadden ingeluid duidelijk minder ver voortgeschreden. Toch had de landbouw zich ook in deze gebieden vroeg gespecialiseerd en was ook de houding van de boeren tegenover de zelfvoorziening vrijwel gelijk aan die in het westen en Friesland. De samenleving van Groningen en Zuidwest-Nederland herinnerde echter nog sterk aan die van de traditionele zelfvoorzienende maatschappij. Alleen de boeren hadden zich als groep van de rest van de bevolking afgezonderd. In Groningen stelden ze soms zelfs een bedrijfsleider op de boerderij aan, terwijl ze zelf in de stad gingen wonen. De meerderheid van de bevolking in Groningen en het zuidwesten, te weten de 'niet-boeren', gaf in haar streven naar een zo groot mogelijke zelfverzorging echter blijk van een 'traditionele' mentaliteit. Wel was loondienst algemeen, een teken dat men deel had aan de geldeconomie, maar daarnaast was loon in natura niet ongebruikelijk. We hebben in deze gebieden met een diffuus maatschappijtype te doen. Ook de machtspositie die de Groningse en Zeeuwse boeren in de sociale en lokale verhoudingen hadden, wijst erop dat de bevolking dichter bij de agrarische maatschappij stond dan in het westen en in Friesland, waar niet de boeren, maar de steden de dienst uitmaakten.

De sociale differentiatie en de spanningen tussen de verschillende groeperingen wijzen op een per groep verschillende cultuur die ongelijk is aan die van Oost- en Zuid-Nederland, terwijl de sterke neiging tot zelfvoorziening bij het merendeel van de bevolking, die zoals we eerder zagen consequenties voor de hele

samenleving had, verschilt van overig-Nederland. Deze variaties geven Groningen en Zuidwest-Nederland eigen culturele kenmerken. Daarom is het te weinig genuanceerd om in cultureel opzicht van een tweedeling van Nederland te spreken. Niet alleen ten aanzien van de zelfverzorging en de hier heersende akkerbouw, maar ook wat het type samenleving betreft namen Groningen en Zuidwest-Nederland een middenpositie in tussen het oosten en het zuiden enerzijds en de rest van het land anderzijds. Voor het verleden zijn onder meer de grotere afstand tot het belangrijkste handelscentrum, het isolement, een lagere graad van verstedelijking als redenen te noemen waarom de vernieuwingstendenzen in Groningen en in het zuidwesten minder ver zijn doorgezet dan in het westen en Friesland. Voor de laatste eeuw komt daar de per regio verschillende industrialisatiegraad bij.

In Nederland was de industrialisatie aan het einde van de negentiende eeuw op gang gekomen, met name in het westen van het land. Ook het oosten en zuiden hadden er al spoedig in sterke mate deel aan. Relatief gezien liepen deze gebieden hun achterstand op Groningen, Friesland en Zeeland snel in. De economische voorsprong die de laatste gebieden gedurende drie eeuwen op het oosten en zuiden hadden gekend, is in de afgelopen eeuw langzaam maar zeker verloren gegaan⁷³. Gesteld kan dan ook worden dat de regionale verhoudingen volkomen zijn veranderd sinds ons land een industriële samenleving is geworden. Dit is zeker niet abrupt gegaan. Wel werden het oosten en zuiden sinds het einde van de vorige eeuw steeds belangrijker voor de Nederlandse economie, maar eerder werd al geconstateerd dat dit voor de leefwijze van de bevolking aanvankelijk nauwelijks directe consequenties had. Dit was niet alleen een gevolg van de armoedige omstandigheden waaronder de bevolking leefde. Het vereiste ook een mentaliteitsverandering en over het algemeen is dat een zeer langdurig proces.

Slotbeschouwing

Uit de vergelijking van de ruimtelijke indeling van de zelfvoorziening met een reeks andersoortige regionalisering is die van de zelfvoorziening versterkt naar voren gekomen. Niet alleen is er een duidelijke overeenkomst uit gebleken tussen de regionale differentiatie in de omvang van de zelfverzorging en de per regio verschillende landbouwstructuur, ook bleken enkele in de geografie en in de geschiedenis gehanteerde ruimtelijke indelingen van Nederland die van de zelfvoorziening te ondersteunen. Naast de vele directe en indirecte relaties tussen de zelfvoorziening en tal van aspecten uit de samenleving geven deze overeenkomsten reden om de hier gepresenteerde ruimtelijke indeling van Nederland culturele relevantie toe te kennen. Hierbij dienen echter enkele kanttekeningen geplaatst te worden.

Geen enkele regionale indeling heeft absolute waarde. Wanneer ze zonder meer ook op andere verschijnselen van toepassing wordt verklaard, wordt er een verkeerd gebruik van gemaakt. Elk verschijnsel wordt immers door een groot aantal verschillende factoren beïnvloed die in een bepaalde combinatie op een bepaald moment en in een bepaalde regio optreden. Daarom kan de bestudering van

andere cultuurverschijnselen ook in andere ruimtelijke indelingen resulteren. Een aantal verschillende, cultureel gerichte regionaliseringingen kan het inzicht in het functioneren van de cultuur als geheel zelfs vergroten, zeker wanneer deze ook fijnmaziger indelingen opleveren. Het thema van de zelfvoorziening resulteerde immers in een grofschalige indeling, waardoor het lagere niveau van de streken buiten beschouwing is gebleven. Mocht de bestudering van andere cultuurverschijnselen wel overeenkomstige ruimtelijke patronen te zien geven, dan wordt het leggen van een relatie met de zelfvoorziening interessant. Gezien de sterke band tussen de zelfvoorziening en de landbouwstructuur mag verwacht worden dat dit zich in de eerste plaats kan voordoen bij verschijnselen die aan de landbouw gerelateerd zijn. Vanwege de vele relaties tussen de zelfvoorziening en andere aspecten uit de samenleving is een overeenkomstig ruimtelijk patroon bij andere cultuurverschijnselen echter niet uitgesloten.

Aangezien de zelfvoorziening een verschijnsel is dat in de huidige tijd bijna opgehouden heeft te bestaan, ligt de betekenis van deze indeling vooral op het cultuurhistorische vlak. Uit historische studies is gebleken dat de regionale differentiatie in de mate van zelfvoorziening terug te voeren is tot een faseverschil in de economische ontwikkeling van de land- en zeeprovincies, te weten die van de overgang van de zelfvoorzienende maatschappij in de moderne markteconomie. Geografische studies wezen op de relatie tussen de zelfvoorziening en het 'genre de vie rural', dat in het verleden van plaats tot plaats en van tijd tot tijd verschilde. De jongste ontwikkelingen in de geografie hebben echter ook geleerd dat zelfs de meest gesloten regio's in de laatste eeuw opengebroken zijn en dat de nauwe band die in het verleden tussen de mens en zijn fysische omgeving bestond, verzwakt is. Doordat de mens tegenwoordig meer en meer in staat is zijn omgeving naar zijn hand te zetten, is het fysische milieu in toenemende mate een veranderbare grootheid geworden. Hoewel er duidelijke aanwijzingen zijn dat regio's ook nu nog als ruimtelijke eenheden functioneren⁷⁴, mag niet zonder meer aangenomen worden dat deze regio's nog dezelfde zijn als die in de hier gepresenteerde indeling.

Hoewel de bestudering van één afzonderlijk verschijnsel over het algemeen niet tot een regionale synthese zal leiden, heeft het onderzoek van de zelfvoorziening daar uiteindelijk wel in geresulteerd. Cultureel relevante regionaliseringingen dienen gebaseerd te zijn op een combinatie van een groot aantal factoren, dus op complexe maatschappelijke verschijnselen. De zelfvoorziening bleek zo'n verschijnsel te zijn. Ze bleek samen te hangen met een reeks factoren van zeer uiteenlopende aard, zoals: de landbouwstructuur, het fysische milieu, de sociale verhoudingen binnen de gemeenschappen, de 'afstand' tot het agrarische bedrijf, de economische ontwikkeling, de welvaart, de mobiliteit, het winkelapparaat, de afstand tot de handelscentra, de mate waarin de bevolking aan de geldeconomie deelnam en de mentaliteit van de bevolking. Kortom met een reeks kenmerken die samen de fysieke omgeving, de sociaal-economische structuur, alsook de mentaliteit van een gemeenschap vormen. Daardoor kon het onderzoek naar de regio-

naal verschillende stand van de zelfvoorziening als middel fungeren om door te stoten tot cultuurverschillen tussen regio's.

Summary

Self-supply in a spatial perspective. A cultural-historical comparison of regionalizations of the Netherlands

Investigation of the regional differentiation in the degree of self-supply has shown that in the first quarter of this century four regions can be distinguished in the Netherlands: the eastern and the southern part of the country, Groningen and the Southwest-Netherlands, the western part of the country, and Friesland. In the first place this regional differentiation is connected with a varying structure of agriculture in these areas. In addition, a number of other factors can be causes of such differentiation. In combination, factors such as physical environment, distance to trading centres, mobility, economic and historical development of the areas have brought about a type of society that differs by region.

In the second half of this article the regionalization based on self-supply is compared with a number of other regionalizations of the Netherlands that concern the same period. After first discussing these regionalizations in terms of the criteria on which they are based, it has been determined to what extent they correspond to the regionalization based on self-supply, and whether or not they serve as corroboration of this approach, in order to further support this division. Finally, some general conclusions have been drawn as to what this regionalization actually means in cultural terms.

1. Dekker 1989, 79-80.
2. Vgl. Jobse-van Putten 1984.
3. Als onderzoeksmateriaal diende vragenlijst 55 (1985) van de afdeling volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut. Daarin werd oudere mensen die verspreid over het hele land wonen, gevraagd naar de zelfvoorziening in het eerste kwart van deze eeuw. Op 31 juli 1989 was het instituut in het bezit van 585 ingevulde lijsten. Vgl. voor de vraagstelling van deze enquête: *De volkskundevragenlijsten 1989*.
4. Deze paragraaf is een verkorte versie van de pp. 37-56, 151-163, 186-196, 219-227 uit: Jobse-van Putten 1989.
5. Bieleman 1987, 41, 159-160.
6. Knippenberg en De Pater 1988, 179.
7. Bieleman 1987, 45-51.
8. Op het platteland was de kruidenier aan het begin van de eeuw vaak nog de enige winkelier in een dorp (Smit 1966, 11).
9. *Het grondgebruik in Nederland 1912*, 15.
10. Op de zandgronden beschikten de landarbeiders in 1910 gemiddeld over 0,92 ha grond, in de streken met rivierklei over 0,74 ha, tegen bijvoorbeeld maar 0,59 ha in de zeekleigebieden (*Het grondgebruik in Nederland 1912*, 17).
11. Vgl. Keuning 1970, 447; Knippenberg en De Pater 1988, 114-117, 132.
12. Willinge Prins-Visser 1956, 72.
13. Vgl. *Het grondgebruik in Nederland 1912*, 17-18.
14. Hibma c.s. 1987, 44.
15. Knape 1953, 66.
16. Vgl. Knape 1953, 5-16, met name 12; ook leze men de (soms verbijsterende) verhalen van landarbeiders uit Zuidwest-Nederland bij Slager 1981.
17. *De oeconomische toestand der landarbeiders in Nederland 1909*, 9.
18. *Algemeen overzicht van den oeconomischen toestand* 1908, 60-61. In 1935 waren de lonen in Groningen zodanig gestegen dat de vakbond in Zuidwest-Nederland actie voerde met de kreet: 'Naar het Groninger loonpeil' (Slager 1981, 122).
19. *Het grondgebruik in Nederland 1912*, 15. Overigens zij opgemerkt dat de cijfers hier betrekking hebben de provincies Groningen en Zeeland, en niet op de regio's waarvan in deze paragraaf sprake is.
20. Willinge Prins-Visser 1956, 3.
21. Vgl. *Van agrarische samenleving* 1987, 91-94, 132-142, 193-206; Knippenberg en De Pater 1988, 17, 83, 97.
22. Veldink 1978.
23. Helaas worden de cijfers per provincie gegeven; vgl. noot 19.
24. *Het grondgebruik in Nederland 1912*, 15.
25. *Algemeen overzicht van den oeconomische toestand* 1908, 86, 91.
26. Vgl. bijvoorbeeld Hak 1988, 42-43.
27. Knippenberg en De Pater 1988, 132.
28. *Beschrijving van den tuinbouw in Nederland 1906*, p. X.
29. *Het grondgebruik in Nederland 1912*, 124.
30. *Beschrijving van den tuinbouw in Nederland 1906*, 182.
31. Uiteraard zijn er ook voedingsaspecten die een ander verspreidingspatroon vertonen.

32. Zie resp.: Voskuil 1983, 462-463; idem 1988, kaart 1; Jobse-van Putten 1984, 7, 13, 19; idem 1987, 16.
33. Voskuil 1988.
34. Buursink 1987, 209.
35. *Nederland in delen* 1989 I, 13.
36. De term 'cultuur' wordt hier in ruime zin gehanteerd. Dit houdt in dat de betekenis van de hier gepresenteerde indeling bestudeerd wordt binnen het geheel van materiële en geestelijke verworvenheden van de samenleving, d.w.z. met inbegrip van de waarden en normen, alsook de sociale verhoudingen van een gemeenschap.
37. De Pater 1987, 46.
38. *Handboek der geografie* I, 1-5; Van Ginkel c.s. 1986, 244. De Pater 1987, 45-46.
39. *Nederland in delen* 1989 I, 14.
40. *Nederland in delen* 1989 I, 13-14.
41. Hierbij wordt voorbijgegaan aan de door Buursink (1987, 203-206) besproken 'wetenschappelijke' regio's, die als kunstmatige creaties te beschouwen zijn van een wetenschappelijk denk- en onderzoeksproces. Een voorbeeld daarvan zijn de onder meer door het Centraal Bureau voor de Statistiek gehanteerde statistische regio's die voor het opslaan van geregionaliseerde gegevens gebruikt worden. Wetenschappelijke regio's staan bij Buursink tegenover 'maatschappelijke' regio's die op kenmerken van de samenleving zelf gebaseerd zijn; deze worden in dit artikel behandeld.
42. *Handboek der geografie*, aangekondigd in het Voorbericht van deel II (p. VI) en gerealiseerd in de delen IV t/m VI. Verder ook in: Reijs 1961, deel I.
43. *Handboek der geografie* I, 19 ("ter wille van de statistiek"). Ook in de jongste regionalisering (*Nederland in delen* 1989) zijn indirect de provincies nog terug te vinden; "eerste aanduidingen van de regionale verscheidenheid van ons land" zijn echter: Noord-, Oost-, Zuid-, West- en Zuidwest-Nederland, omdat deze regio's als 'globale ordeningskaders' worden gebruikt door politici, ambtenaren, statistici en ruimtelijke ordenaars (I 12).
44. *Handboek der geografie* I, 19; hoofdstukken gewijd aan resp. de Utrechtse heuvelrug (VI, 186-242) of Hollands Noorderkwartier (IV, 374-428) kunnen dit illustreren. Een vrij gedetailleerde indeling van Nederland in historisch-geografische landschappen geeft Keuning (1946, i.h.b. 69-140). Zie verder ook Vervloet 1984, 42-132.
45. Reijs 1961, deel II (grondbewerking, nijverheid, industrie langs de rivieren, op het veen, in de mijnen etc.).
46. Vervloet 1984, 10-41.
47. *Handboek der geografie* III, 274-432. Reijs 1961 I, 148-183.
48. Van Ginkel c.s. 1986, 244.
49. In Keuning 1970 bijvoorbeeld (deze derde druk wijkt vrij sterk af van de eerste uit 1947) beslaat de beschrijving van de wijze waarop de mens zich in de verschillende streken van het land door de tijden heen een bestaan wist op te bouwen de pp. 86-439; het natuurlandschappelijke gedeelte, de klimatologische en demografische factoren worden resp. afgehandeld in de pp. 6-52, 52-64 en 65-85. In zijn andere regionaliserings (Keuning 1955, 1979) worden andere thema's uitgewerkt, maar het accent ligt ook daar op de historische ontwikkeling van de bestaansbronnen.
50. Van Ginkel c.s. 1986, 244; Buursink 1987, 198.
51. Voor de hier wel zeer summier beschreven twintigste-eeuwse ontwikkelingen in de regionale geografie zie men: Van Ginkel c.s. 1986; Hoekveld en Karreman 1987; Buursink 1987; De Pater 1987, m.n. 43-57; De Pater 1989.
52. Niet langer wordt de relevantie van regio's ontkend. Er wordt bijv. op gewezen dat meer dan de helft van de dagelijks verschijnende kranten regionaal van aard is en dat de luister- en kijkdichtheidscijfers blijf geven van grote belangstelling voor de lokale en regionale omroepen; dit veronderstelt een regionaal bewustzijn (Van Ginkel c.s. 1986, 243; Knippenberg en De Pater 1988, 72, 206). Wel zijn sommige regionale cultuurelementen – met name de materiële – verdwenen, maar andere zijn, vaak in aangepaste vorm, gebleven of ervoor in de plaats gekomen. Ook in dit verband wordt op het be-

staan van een regionale mentaliteit geweest (bijv. De Pater 1987, 46); onderzoek ernaar is echter niet gedaan. Vgl. verder de in noot 51 genoemde literatuur.

53. *Het grondgebruik in Nederland* 1912. Deze indeling die gebaseerd was op gegevens uit 1910, werd in 1930 opnieuw bewerkt en aan de tijd aangepast (*Het grondgebruik in Nederland* 1935).

54. Meestal zijn deze met een omweg te herleiden tot een indeling die Staring in 1870 van de landbouw maakte en die door de toentertijd snelle omvormingen in deze sector snel verouderd was (vgl. *Het grondgebruik in Nederland* 1912, 115; Hofstee 1946, 3). Ook al voldeden begrippen als drieslagstelsel e.d. niet meer, de uitgangspunten die hij gebruikte – onder meer de fysisch-geografische gesteldheid van de gebieden, de ligging ten opzichte van de markt, algemeen maatschappelijke omstandigheden – waren zo essentieel dat men ze later vaak in gemoderniseerde vorm overnam (bijvoorbeeld Minderhoud 1935).

55. Saal 1958, 142-228.

56. Hofstee 1946.

57. *Atlas van Nederland* blad X-1, met samenvattende tekst van R.C. Hekker. Uitvoerder in: Hekker 1957.

58. Naar: *Van agrarische samenleving* 1987, 130-142, 276-279. Zie vooral ook Van Zanden 1985, 19-25 en Bieleman 1987, 45-48.

59. *Van agrarische samenleving* 1987, vgl. onder meer 310.

60. *De Nederlandse volkskarakters* 1938.

61. *Handboek pastorale sociologie* I, 6, 10; IV, 7. Dit kan tot merkwaardige resultaten leiden. Zo kwam de medewerkster die Rotterdam zou beschrijven “in moeilijkheden met huishoudelijke hulp te verkeren” (deel VII, Inleiding p. 5), wat tot gevolg heeft gehad dat de tweede stad van Nederland in de beschrijving ontbreekt!

62. *Atlas van Nederland* kaart X-2; zie voor de argumentatie: Daan 1970, 22-25.

63. Wichers 1965; bijvoorbeeld een indeling in drie mentaliteitsgebieden op 134-149, een indeling in vier beschavingsgebieden op 261-163.

64. Wichers 1965, hoofdstuk 5 en meer in het bijzonder 228-236.

65. Ook bij Keuning (1955, krt. VIII; idem 1970, 483) zijn indelingen van Nederland naar verzorgingsgebieden te vinden.

66. Voster 1967, 126, 201.

67. Met name een groot gebied als het oosten en het zuiden zou gebaat zijn bij een verdere onderverdeling, bijvoorbeeld in de oostelijke tegenover de zuidelijke zandgronden, het daartussen liggende rivierengebied en eventueel Zuid-Limburg. De onderzoeksgegevens van de zelfvoorziening gaven daar echter geen aanleiding toe.

68. Wichers 1965, 126.

69. Knippenberg en De Pater 1988, 180.

70. Vgl. bijvoorbeeld Wichers 1965, 76-130; *Van agrarische samenleving* 1987, 19-21.

71. Ormeling 1986, 5.

72. Wichers 1965, 126.

73. Knippenberg en De Pater 1988, 132.

74. Vgl. noot 52.

- Algemeen overzicht van den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland* ('s-Gravenhage 1908)
- Atlas van Nederland*, samengesteld door de Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland ('s-Gravenhage 1963-1977)
- Beschrijving van den tuinbouw in Nederland* (= Verslagen en Mededeelingen van de directie van den landbouw 1906, nr. 3, 's-Gravenhage 1906)
- Bieleman, J. *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (= A.A.G. Bijdragen 29, Wageningen 1987)
- Buursink, J. 'Regionale geografie: nieuw of opnieuw?' *Geografisch tijdschrift* 21 (1987) 198-212
- Daan, J. 'Dialekten', in: J. Daan en D.P. Blok, *Van Randstad tot landrand. Toelichting bij de kaart: dialecten en naamkunde* (2de dr. Amsterdam 1970) 7-43
- Dekker, A.J. 'De volkskundevragenlijsten van het P.J. Meertens-Instituut. Hun doel en hun mogelijkheden en beperkingen als bron', *Volkkundig bulletin* 15 (1989) 60-84
- Ginkel, J.A.van, G.A. Hoekveld en B.C. de Pater. 'Over traditionele en recente vormen van regionale geografie. Overwegingen bij een nieuw regionaal-geografisch handboek van Nederland', in: *Nederlandse geografiedagen*, april 1986, 243-250
- Het grondgebruik in Nederland, gevolgd door eene beschrijving der landbouwgebieden* (= Verslagen en Mededeelingen van de directie van den landbouw 1912, nr. 3, 's-Gravenhage 1912)
- Het grondgebruik in Nederland in 1930, gevolgd door een beschrijving der landbouwgebieden* (= Verslagen en Mededeelingen van de directie van den landbouw, nr. 3, 's-Gravenhage 1935)
- Hak, D. 'Early modern hunting and gathering cultures. Fishing at Lemmer 1870 - 1930', *Focaal* nr. 7 (1988) 40-57
- Handboek der geografie van Nederland*, onder red. van G.J.A. Mulder (Zwolle 1949-1959. 6 dln.)
- Handboek pastorale sociologie*, onder red. van W. Banning ('s-Gravenhage 1953-1962. 7 dln.)
- Hekker, R.C. 'De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland', in: *Duizend jaar bouwen in Nederland II* (Amsterdam 1957) 195-316, 321-323
- Hibma, A., W. Hoekstra en T. Uil. *Interviews met landarbeiders uit het Oldambt 1920-1940. 'We hadden geen keus'* (Groningen 1987)
- Hoekveld, G.A. en W.M. Karreman. 'Regional geography of the Netherlands since the second world war: A preliminary report'. in: "Whither regional geography?" Regis-seminar, 12-13 oktober 1987; seminarpapers, [43-66]
- Hofstee, E.W. *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandsche landbouwgebieden*. Rede (Groningen/Batavia 1946)
- Jobse-van Putten, J. 'Veranderingen in de huishoudelijke vleesconservering in de afgelopen eeuw', *Volkkundig bulletin* 10 (1984) 1-49
- Jobse-van Putten, J. "'Met nieuwen tijd, komt nieuw (w)eten". Invloed van het voedingsondericht op de Nederlandse voedingsgewoonten, ca. 1880 -1940', *Volkkundig bulletin* 13 (1987) 1-29
- Jobse-van Putten, J. *Van pekelvat tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de huishoudelijke conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1989)
- Keuning, H.J. *De historisch-geografische landschappen van Nederland* (Gorinchem 1946)
- Keuning, H.J. *Mozaïek der functies. Proeve van een regionale landbeschrijving van Nederland op historisch- en economisch-geografische grondslag* (Den Haag 1955)
- Keuning, H.J. *Het Nederlandse volk in zijn woongebied. Hoofdlijnen van een economische en sociale geografie van Nederland* (3e dr., 's-Gravenhage 1970)
- Keuning, H.J. *Kaleidoscoop der Nederlandse landschappen. De regionale verscheidenheid van Nederland in historisch-geografisch perspectief* ('s-Gravenhage 1979)
- Knape Mzn., J. *25 jaren Landarbeiderswet* (Sommelsdijk [1953])
- Knippenberg, H. en B. de Pater. *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988)
- Minderhoud, G. *De Nederlandsche landbouw* (Z. pl. 1935)

- Nederland in delen. Een regionale geografie.* Onder red. van B.C. de Pater, G.A. Hoekveld en J.A. van Ginkel (Houten 1989. 2 dln.)
- De Nederlandse volkskarakters*, onder red. van P.J. Meertens en A. de Vries (Kampen 1938)
- 'De oeconomische toestand der landarbeiders in Nederland', overgedrukt uit *Het Vaderland* van 27 October, 24, 26, 27, 29, 30 November 1909
- Ormeling, F.J. *Beeldvorming.* Rede [Utrecht 1986]
- Pater, B.C. de. *De eenwording van Nederland. Een voorstudie. Theoretische en methodologische verkenningen; het voorbeeld Frankrijk* (Utrecht 1987)
- Pater, B. de. 'Maatschappelijke metamorfosen en het geografische denken. Een historische beschouwing van de situatie in Nederland', *De Aardrijkskunde* 13 (1989) 123-136
- Reijs, W.W. *Sesam geïllustreerde aardrijkskunde van Nederland* (8e dr., Baarn 1961. 2 dln.)
- Saal, C.D. *Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen I: Bedrijfssociologische aspecten* (Assen 1958)
- Slager, K. *Landarbeiders. Verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1981)
- Smit, G.G. *Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis 1908 - 1965* ('s-Gravenhage 1966)
- Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw.* [Teksten van:] H.A. Diederiks, D.J. Noordam, G.C. Quispel e.a. (Groningen 1987)
- Veldink, J.G. 'Agrarische ontwikkelingen in Holland', *Het land van Holland. Ontwikkelingen in het Noord- en Zuidhollandse landschap* (= Themanummer van het tijdschrift *Holland* 10 (1978) 177-184
- Vervloet, J.A.J. *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen* (Wageningen 1984)
-
- De volkskundevragenlijsten 1-58 (1934-1988) van het P.J. Meertens-Instituut.* Ingel. door A.J. Dekker, voorzien van een register door J.J. Schell (Amsterdam 1989)
- Voskuil, J.J. 'De weg naar luilekkerland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 460-482
- Voskuil, J.J. 'De verspreiding van koffie en thee in Nederland', *Volkkundig bulletin* 14 (1988) 68-93
- Voster, W. *De cultureel-geografische indeling van Nederland. Een beredeneerde hiërarchie van culturele gebieden en centra* (Rotterdam 1967. I: tekst, II: kaartenbijlage)
- Wichers, A.J. *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* (Wageningen 1965)
- Willinge Prins-Visser, C.W. 'Conserveren van levensmiddelen op het platteland', *Mededelingen van de Landbouwhogeschool te Wageningen* 56 (1956) nr. 2.
- Zanden, J.L. van. *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (= A.A.G. Bijdragen 25, Wageningen 1985)